

Mîr Vâh Kanalı'na rağmen İndus'un taşkınları ile sular altında kalıp ardından bataklığa dönüşmektedir. Ovanın yüzölçümü 15.587 km²'dir.

Hayrpûr, Sind ile Pencap'a giden önemli kara ve demiryolları üzerinde bulunduğundan hareketli bir yerleşim merkezidir ve nüfusu gün geçtikçe artmaktadır; 1891'de 7225 olan nüfus son sayımda (1981) 62.000 kişiyi aşmıştır. Ahalisinin çoğunluğu Belûç asıllıdır. Pakistan Devleti'nin kurulmasından sonra Hindistan'dan göçeden müslümanların bir kısmı da buraya yerleşmiştir. Başlıca geçim kaynağı tarım ve sanayidir. İndus sistemine bağlı kanallar vasıtasıyla sulanan topraklarında buğday, darı, pirinç, pamuk, yağlı tohum bitkileri, hardal, nohut ve tütün ziraatı yapılır. El sanatları da gelişmiş durumdadır; dokumacılık, dericilik ve halıcılık başlıca iş kollarındandır. Thar ve Çölistan bölgelerinde ise sodyum karbonat (soda) yatakları bulunmaktadır. Hayrpûr'daki emîr sarayları hâlâ eski ihtişamını korumaktadır. Bahçe mimarisinin en güzel örneklerinden sayılan parkları halkın gezinti yeridir. Yazma eserlerin muhafaza edildiği önemli bir kütüphanesi vardır. Haydarâbâd Sind Üniversitesi'ne bağlı fakültelerde çeşitli dallarda öğretim yapılmaktadır.

Pakistan'da Hayrpûr adını taşıyan başka yerleşim merkezleri de vardır. Yöredeki ilk iskân izlerine, milâttan önce III. binyıldan itibaren Hayrpûr'un güneybatısında yer alan Mohenjo-Daro ve güneyinde yer alan Kot-Dici arkeolojik kazı alanlarında rastlanmıştır. Bölgeye Müslümanlık ilk fetihler sırasında Muhammed b. Kâsım es-Sekafî kumandasındaki ordu vasıtasıyla girmiştir (712).

Hayrpûr Emirliği. Belûç asıllı Talpûr kabilesinin lideri Mîr Fetih Ali Han, 1783'te Bâbürlüler'e bağlı olarak Sind bölgesini yöneten Kelhûra hânedanını yıkarak başşehir Haydarâbâd'a yerleşti ve kendisini Sind reisi ilân etti (bk. HAYDARÂBÂD). Daha sonra ailenin diğer üyeleri Sind'deki hâkimiyetlerini üç kol halinde devam ettirdiler. Mîrân-ı Sind adıyla bilinen bu ailenin Haydarâbâd (Şahdâdpûr) kolu merkezî Sind'de, Mîrpûr (Menikânî) kolu Mîrpûr'da, Sührâbânî kolu ise Hayrpûr'da varlıklarını sürdürdüler. Hayrpûr kolunun kurucusu olan Mîr Sührâb Han, başlangıçta Hayrpûr ile çevresinden ibaret olan emîrliğin topraklarını istilâlar ve diplomasi oyunları ile genişletti. Sührâb

Han'ın ölümünden sonra yerine oğlu Mîr Rüstem geçti (1830-1843). Bu sırada, İngilizler kurdıkları Doğu Hindistan Şirketi ile bölgede önemli ticarî faaliyetlerde bulunuyorlardı. 1832'de İndüs nehri boyunca ticaretlerini geliştirmek için Henry Pottinger başkanlığında bir heyet göndermişler ve ertesi yıl yapılan bir antlaşma ile tarafların birbirlerine karşı iyi niyetle hareket etmeleri kararlaştırılmıştı. Ancak İngilizler I. Afgan Savaşı sırasında Sind üzerinden Afganistan'a asker sevkettiler ve bazı şehirleri zorla ele geçirdiler. 1839'da da Sind emîrlerini antlaşmaya zorladılar. 1843'te Sind'de İngiliz yönetimine karşı bir ayaklanma başlatıldı. Fakat İngiliz kuvvetleri kumandanı Sir Charles Napier, Haydarâbâd yakınlarındaki Miyânî (Şubat 1843) ve Diyu'da (Mart 1843) yapılan savaşlarda Sind emîrlerini bozguna uğrattı. Sührâbânî kolunun lideri ve Hayrpûr Emîri Mîr Ali Murad (1843-1894) İngilizler'e bağlı kaldığı için Hayrpûr Emirliği'ni sürdürmesine ve Yukarı Sind reisi unvanını taşımasına izin verildi. Sind'in geri kalan toprakları Hindistan'daki İngiliz yönetimine bırakıldı.

Hayrpûr emîrleri 1783-1843 yılları arasında bölgede güçlü bir idare kurdular. Ranjit Singh gibi racaların ordularını birçok defa bozguna uğrattılar ve bunun için hiç kimseden yardım istemediler. Hayrpûr emîrleri dürüst ve taahhütlerine bağlı insanlardı. 1947'de Pakistan Devleti kurulunca Sind Pakistan'ın bir eyaleti haline getirildi ve Talpûrlar mülkî teşkilâtta yer aldılar. Hayrpûr yöneticileri de merkezî hükûmetin izniyle "mîr" unvanını kullanmaya devam ettiler. Son Hayrpûr emîri II. Ali Murad'dır (1947-1956). Pakistan hükûmeti 1956'da yaptığı idarî değişikliklerle Hayrpûr'un eski statüsüne son verdi.

BİBLİYOGRAFYA :

E. A. Langley, *Narrative of a Residence at the Court of Meer Ali Moorad*, London 1860; Bayur, *Hindistan Tarihi*, III, 272-274; H. T. Lambrick, *Sir Charles Napier and the Conquest of Sind*, Oxford 1952; J. Allan v.dğr., *The Cambridge Shorter History of India*, New Delhi 1969, s. 667; Sahib Khan Channo, "Sind, Through the Ages a Brief Historical Survey from Pre-historic Times to 1936", *Sindh Quarterly*, XII/3, Karachi 1987, s. 39-45; *Kâmûsü'l-a'lâm*, III, 2074-2075; T. W. Haig, "Hayrpur", *IA*, V/1, s. 393; a.mlf. - C. E. Bosworth, "Sind", *IEP* (İng.), IX, 635; C. E. Bosworth, "Khayrpûr", a.e., IV, 1159; Sarah Ansari, "Sind", a.e., IX, 636; "Hayrpûr", *UDM*, IX, 27-28.

ENVER KONUKÇU

HAYRULLAH EFENDİ (1818-1866)

Reîsülettibbâ, devlet adamı,
eğitimci, edip ve tarihçi.

25 Zilhicce 1233'te (26 Ekim 1818) İstanbul'da doğdu. Babası hekimbaşı ve reîsülemâ Abdülhak Efendi'dir. "Hekimbaşılar" diye tanınan köklü bir ülemâ ailesinden gelir. Fatîn tezkiresindeki (s. 89) "sinni on bire resîde ve ismi cerîde-i tedris keşîde olduğu" ibaresinden, ilmiye sınıfına mensup hatırlı şahsiyetlerin çocuklarına tanınan bir imtiyaz gereği, beşik ülemâlığı usulünden "tafra" denilen yoldan verilmiş mücerret bir müderrislik pâyesini on bir yaşında iken aldığı anlaşılmaktadır. Mekteb-i Tıbbiyye'deki öğrençilik yıllarında fiilî müderrisliği olmadığı halde kendisine ilmiyeden yüksek pâyeler verilmesi de bunu gösterir mahiyettedir.

Hayrullah Efendi, büyük dedesi Hâfız Mehmed Hayrullah Efendi, amcası Behcet Mustafa Efendi ve babası gibi tıbbı yönelerek 1839'da babasının hekimbaşı ve nâzir sıfatı ile başında bulunduğu Mekteb-i Tıbbiyye-i Adliyye-i Şâhâne'ye girdi. Kendisinin, daha buraya devam etmeden önce tıp kitapları okuyarak tıp kültürü ile temasa geçmiş olduğunu gösteren bir ifadesi de bulunmaktadır (*Makâlât-ı Tıbbiyye*, s. 1). Gençlik yıllarına ait *Nakş-ı Hayâl* adlı yarı otobiyografik eserinden anlaşıldığına göre 1838 yılında tıp tahsili için, dayısı Mehmed Rûhuddin Efendi'nin Osmanlı elçiliği maslahatgûzar ve tercümanı olarak bulunduğu Paris'e gitmek istemiş, fakat babasını buna razı edememiştir. Hayrullah Efendi yine bizzat belirttiği gibi (a.y.), tıp tahsilini daha talebeliğinin ilk senesinde kendisine verilmiş olan ders nâzırlığı memuriyetiyle birlikte yürütmekteydi. Ders nâzırı sıfatı ile 1841-1842 ders yılı için Sultan Abdülmecid'e

Hayrullah
Efendi

sunulmak üzere hazırladığı rapordan bu idarî makamın, sorumluluğu mektebin bütün sınıflarındaki öğrencilerin düzenli surette derslerini takip etmelerini ve mektebin tüzük ve yönetmeliklerinin kursuz olarak tatbikini sağlamak olan bir görev olduğu anlaşılmaktadır. Mezuniyetten sonra Hayrullah Efendi'nin ders nâzırlığıyla ilgili yetkileri genişletilmiştir.

Mekteb-i Tibbiyye'ye girişinin ikinci yılında 24 Mart 1840 tarihinde Hayrullah Efendi ilmiyeye mahsus rütbe-i sâlise nişanı ile taltif edildi. Bunu Muharrem 1258'de (Şubat 1842) İzmir mevleviyeti, Muharrem 1259'da (Şubat 1843) Mekke-i Mükerrreme mevleviyeti pâyelerinin verilmesi takip etti. Ayrıca bu pâye ile ilgili olarak Haremeyn-i Muhteremeyn rütbesine mahsus nişanla taltif edildi. Bu pâyeler fiilî değil mücerret olduğundan Babinger'in, henüz talebeliğinin sürdüğü bir çağda onu kadırlıkla İzmir'e gitmiş göstermesi (GOW, s. 360) asılsızdır. Mekteb-i Tibbiyye'nin başhocası sayılan Dr. Bernard, ilk mezunların verildiği 1843 ders yılı için hazırlayıp Sultan Abdülmecid'e sunduğu yıllık faaliyet raporunda, Hayrullah Efendi'nin tıpta doktorluk imtihanlarını başarı ile geçerek yakında diplomasını alacağını haber verir. Bernard raporunda ayrıca, Hayrullah Efendi'nin üzerindeki ders nâzırlığı görevi icabı yerine getirmekle yükümlü bulunduğu çeşitli idarî meşgalelere rağmen tıp tahsilinde de başarılı olduğunu özellikle kaydetmekte ve bitirme tezi olarak Türkçe bir eser hazırlamış olduğunu bildirmektedir (*Journal de Constantinople*, nr. 52, 26 Septembre 1843). Bahis konusu eser, Hayrullah Efendi'nin 1844 yılı başında yayımlanmış olan *Makâlât-ı Tibbiyye*'sidir. Mezuniyet imtihanları sonunda, Mekteb-i Tibbiyye hocalarını 12 Ekim 1843'te huzuruna kabul eden Sultan Abdülmecid'in ders nâzırı sıfatı ile Hayrullah Efendi'ye pırlantalarla süslü bir kutu hediye etmesi, kendisinin buradaki çalışmalarının ne derece takdir gördüğünü göstermektedir (*a.g.e.*, nr. 56, 16 Octobre 1843).

Hayrullah Efendi, mezuniyetinden hemen sonra doktora hazırlık çalışmalarından olan *Dürûr-ı Muhât*'ı yayımlaması ile tıp literatüründe yerini almaya başlar. 1844'te de *Terbiye ve Tedâvî-i Et-fâl* (*Sıhhatnümâ-yı Et-fâl*) adlı eserini ortaya koymuş bulunuyordu. Öte yandan 1840-1845 yılları arasında kendini bir tıp lügatı hazırlamaya verir. Ders nâzırlığı görevi mezuniyetinden sonra da devam

etmekte iken 1845'te devlet memuriyetinde mühim yükselişlere zemin olan rütbe-i sâni ve bunun nişanı ile taltif edildi. 9 Ekim 1845'te Mekteb-i Tibbiyye nâzırlığından azledilen babası Abdülhak Efendi'nin yerine gelen Cerrah Sakızlı İsmâil Efendi'nin nâzırlığı sırasında ders nâzırlığına son verilip maaşı kesildiği gibi bu memuriyete mahsus rütbe-i sâniye nişanı da geri alındı. 1847 yılında Meclis-i Zirâat üyeliğine tayin edildi. Kendisine tıp sahası dışında devlet hizmetinde başka mevki ve memuriyetlerin yolunu açan bu vazifeye gelişinden sonra ziraatla ilgili olarak içinde tıbbî bahislerin de önemli bir yer tuttuğu, ziraat teşkilâtına dağıtılması programlanmış iki ciltlik *Beyt-i Dihkânî* adlı tercümeyi meydana getirdi. Abdülhak Efendi'nin yeniden Mekteb-i Tibbiyye nâzırlığına dönüşünün hemen ardından yeni bir irade ile 2 Zilkade 1264'te (30 Eylül 1848) Mekteb-i Tibbiyye'deki eski vazifesine döndü.

Galatasaray'da bulunan Mekteb-i Tibbiyye'nin 11 Ekim 1848'de büyük bir yangın felâketine uğradıktan sonra Hasköy'de Humbarahâne Kışlası'nda yeniden faaliyete geçtiği devrede, süratle derlenip toparlanmasında Hayrullah Efendi'nin babası ile birlikte takdirle karşılanan hizmetleri olmuştur. Bu münasebetle devrin başında Hayrullah Efendi'nin giderek adı sık sık görülmeye başlar. Yaşanan felâketten sonra ders programının ve yürütülecek diğer faaliyetlerin düzene konmasındaki hizmet ve rolü çeşitli vesilelerle basın tarafından belirtilmekteydi (*a.g.e.*, nr. 140, 19 Janvier 1849). Hakkında ifade edilegelen önemli takdirlerden biri de Abdülhak Efendi'nin kuruluşuna ön ayak olduğu, Mekteb-i Tibbiyye'nin Türkçe ve Fransızca aylık yayın organı *Vekâyi-i Tibbiyye*'nin (*Gazette médicale de Constantinople*) Hayrullah Efendi'nin idaresi altında mühim bir gelişme göstermekte oluşudur (*a.g.e.*, nr. 179, 9 Août 1849).

Meclis-i Maârif-i Umûmiyye'ye de üye tayin edilen Hayrullah Efendi (Aralık 1848), orta öğretimde okutulmak üzere müsbet ilimler sahasında *Mesâil-i Hikmet* adlı bir eser ortaya koyar. Yeni vazifesi dolayısıyla memleketin maarif meseleleriyle daha da yakından meşgul olma fırsatını bulan Hayrullah Efendi, bir müddet sonra ilmiyeden ayrılıp mülkiye sınıfına geçmek için teşebbüste bulundu. Sultan Abdülmecid'in iradesiyle kendisini ricâl sınıfına geçiren rütbe-i ulâ sınıfı evvel pâyesi verildi. Aynı zamanda evvelce almış

olduğu ilmiye tarikine ait mevleviyet nişanını iade edip yeni mülkî vazife ve rütbesine münasip nişanın verilmesi uygun görüldü.

1849 yılı Temmuzunda ikinci defa Rumeli kazaskerliğine getirilen babasının Mekteb-i Tibbiyye nâzırlığını bırakması üzerine Hayrullah Efendi ders nâzırlığından ayrılmaya karar verdi ve müracaatı üzerine vazifesinden affına dair irade çıktı. Hayrullah Efendi'ye 1850 yılında Meclis-i Maârif'teki vazifesini muhafaza etmek şartıyla Meclis-i Nâfia üyeliği de verildi. Bir zamanlar maarifle ilgili işlere de bakan bu meclisteki üyeliği, başka yeni vazifelere getirildiğinde de bir müddet daha devam etmiştir.

Hayrullah Efendi, yeni ihtiyaçlar ve bünyesine giren yeni eğitim kurumları dolayısıyla vazifeleri gittikçe artan Meclis-i Maârif-i Umûmiyye'deki çalışmalarını sürdürürken 1851'de, Dârülfünun'da okutulacak ders kitaplarının hazırlanması dahil memleketin çeşitli kültür ihtiyaçlarına cevap vermek üzere kurulan Encümen-i Dâniş'in ikinci başkanı oldu (*Takvîm-i Vekâyi'*, nr. 449, gurre-i Şâbân 1267 [11 Haziran 1851]). 19 Ramazan 1267'de (18 Temmuz 1851) devlet çapında düzenlenen açılış merasimi protokolünde, Sadrazam Mustafa Reşid Paşa'nın irticâlen yaptığı konuşmadan sonra Encümen-i Dâniş'in lüzum ve ehemmiyetine dair Meclis-i Maârif namına Cevdet Paşa'nın kaleme aldığı hitabeyi Sultan Abdülmecid ve devlet erkânının huzurunda okuma vazifesi kendisine verildi (krş. Cevdet Paşa, s. 57). Sonraki günlerde başlayan aylık toplantı ve müzakerelerin çoğunun onun başkanlığı altında yapıldığı görülmektedir. Bu akademik topluluğa dışarıdan alınan yabancı ilim adamlarına üyelik diplomaları tanzim edilirken onun buraya üye seçilen tarihçi Hammer'e üyelik diploması ile birlikte gönderdiği 17 Ramazan 1267 (16 Temmuz 1851) tarihli tebrik mektubu eldedir (W. F. A. Behrnauer, "Die türkische Akademie der Wissenschaften zu Constantinopel", *ZDMG*, VI (1852), s. 284-285).

Hayrullah Efendi, bu yıllardan itibaren memleketin genel kültür ihtiyaçlarına cevap verecek eserler hazırlamaya yöneldi. 1852 Şubatında Konrad Malte-Brun'un *Géographie universelle*'inden bir kısmını *Kıt'a-i Afrika* adıyla kısaltarak tercüme etti ve yayımladı. Sonraları kendi adıyla anılacak olan Osmanlı tarihini yazmaya ve 1853 yılından itibaren cilt cilt yayımlamaya başladı.

Devlet hizmetinde yıldızı gittikçe yükselen Hayrullah Efendi Meclis-i Maârif-i Umûmiyye, Meclis-i Nâfia ve Encümen-i Dâniş'teki vazifelerine ilâveten 11 Ramazan 1268'de (29 Haziran 1852) devrin gözde şahsiyet ve simalarının yer aldığı Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye'ye de üye seçildi (BA, Dahiliye-İradeler, nr. 15691, 11 Ramazan 1268 [29 Haziran 1852] tarihli hususi irade). Bu yıllarda hayatının mühim vak'alarından biri babası Abdülhak Efendi'yi kaybetmesidir (19 Mayıs 1854). Sadrazam Âlî Paşa bir mektubunda bu münasebetle, israfı sevdiği için daima para sıkıntısı çektiği bilinen Hayrullah Efendi'nin babasından kalan büyük servete konduğundan bahseder (Cevdet Paşa, IV, 71).

Hayrullah Efendi, 28 Ramazan 1270'te (24 Haziran 1854) Mekâtib-i Umûmiyye nâzirliğine getirildi (*Journal de Constantinople*, nr. 525, 29 Juin 1854). Bu görevindeki başarılı çalışmalarından dolayı 24 Şâban 1272'de (30 Nisan 1856) o zamanın en yüksek devlet nişanı olan Mecidî nişanının üçüncü derecesiyle taltif edildi. Maârif-i Umûmiyye Nezâreti kurulurken üç yıla yakın hizmet verdiği makam nezâret müsteşarlığına çevrildiğinde buraya müsteşar olarak tayini yapıldı (20 Nisan 1857). Bir yıl sonra, Maârif-i Umûmiyye Nâzırı Abdurrahman Sâmî Paşa Girit valiliğine tayin edilince dönüşüne kadar nezâretin idaresi vekil olarak Hayrullah Efendi'ye verildi. Yaklaşık dokuz ay süren vekâlet sırasında Hayrullah Efendi'nin en kalıcı icraatı, İstanbul'un kız öğrencileri için on üç eğitim bölgesine ayrılıp bunların her birinde sadece kızlara mahsus olmak üzere mekteplerin açılmasıdır. Onun öncelik verdiği işlerden biri de okulların devamlı surette teftişi olmuştur. Bunlardan Bebek Koleji'ne yaptığı ziyaret ve teftiş ayrıntılı bir şekilde verilmektedir (*a.g.e.*, nr. 963, 27 Novembre 1858). Devletin gayri müslim mekteplerine olan ilgi ve dikkatini özellikle göstermek isteyen Hayrullah Efendi'nin Ermeni Mektebi'ne yaptığı ziyaret bu bakımdan ayrıca dikkate değer (O. Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, 1940, II, 627).

Uzun zamandan beri Mekteb-i Tıbbiyye'den uzak kalmış olan Hayrullah Efendi 17 Mayıs 1859'da, bu defa önceki ders nâzirliği memuriyetindekinden çok daha yüksek bir selâhiyetle donanmış olarak mektebin nâzirliğine getirildi (BA, Dahiliye-İradeler, nr. 28547). Yetiştirdiği ocağa on yıla yakın bir aradan sonra en üst derecede âmir olarak döndüğü bu devrede

hepsi takdirle karşılanan birçok önemli icraat ortaya koyma fırsatını buldu. Teşekkülü, Kırım Harbi'nde Türkiye'ye gelen Batı devletleri askerî birliklerindeki hekimlere dayanan, resmî adlarından biri Cem'iyet-i Tıbbiyye-i Şâhâne olmakla beraber kapılarını uzun süre Türk hekimlerine kapalı tutmuş olan Société Impériale de Médecin'in, ilk defa Türk ve müslüman üye olarak kabul ettiği eski bir tıbbiye (tıbhâne) mezunu Fuad Paşa'dan sonra Hayrullah Efendi'ye Hekimbaşı Sâlih Efendi ile birlikte şeref üyeliği vermesi de bu devrededir. Bu cemiyetin yayın organı *Gazette médicale d'orient*, Hayrullah Efendi'nin Mekteb-i Tıbbiyye'deki icraatını sayfalarına devamlı surette ve övgülerle aktettirmektedir. Önemli sayılan hizmetlerinin başında, toplumdaki tepkilere rağmen anatomi ve patoloji dersleri için teşrih (dissection) imkânlarını artırmadaki gayreti gelir. Diğer bir hizmeti de tıbbî ticarî kazanç metâi haline getirmiş şarlatan ve ehliyesiz hekimlere karşı, tabip ve eczacı câmiasının itibarını ve kanunî statüsünü korumak yolunda Société Médicale d'Orient'ca girilmiş olan hukukî teşebbüs ve tedbirlere verdiği kuvvetli destek ve yardımdır. Halkın tıp ve sağlık konusunda bilgilendirme ve bilinçlenmesine önem veren Hayrullah Efendi, bu maksatla ülkenin sağlık hayatıyla ilgili resmî kararların muntazam surette *Gazette médicale d'orient* sütunlarında yer almasını sağladı (nr. 8, 9, Novembre et Décembre 1859, s. 145). Hayrullah Efendi'nin Meclis-i Maârif-i Umûmiyye üyeliği Mekteb-i Tıbbiyye nâzirliği süresince devam etti. Ayrıca Meclis-i Tıbbiyye'nin başkanlığı da üzerinde bulunuyordu (*Salnâme-i Devlet-i Aliyye* [1276], s. 41, 46, 112; 1277, s. 40, 119; 1278, s. 40, 119).

Hayrullah Efendi'nin Mekteb-i Tıbbiyye nâzirliğinde takdir görmüş icraatına mukabil onun burada öğretimin Türkçe yapılmasına taraftar olmadığı yolunda çok sonraları ortaya atılmış bir görüş vardır (R. T. [Gencer], *Mir'ât-i Mekteb-i Tıbbiyye*, 1328, I, 54, krş. 50, 53; Uludağ, *Tanzimat*, s. 971; a.mlf., *Dirim*, X/1-2 [2. Kânun-Şubat 1935], s. 72-74). Halbuki daha Dr. Bernard zamanında başlayarak Mekteb-i Tıbbiyye'nin hazırlık kısmında, Arapça ve Farsça yanında gramer ve kompozisyon kaideleriyle Türkçe de okutuluyordu. Hayrullah Efendi, tıp talebesinin kolayca faydalanması için Türkçe yazdığını özellikle belirttiği *Makâlât-ı Tıbbiyye*'den başka tıp konusundaki di-

ğer bütün eserlerini de Türkçe kaleme almak suretiyle tıp dilinin Türkçeleşmesine bizzat hizmet etmiştir. Fizik ilmini konu alan *Mesâil-i Hikmet* adlı eserinde yabancı söz ve terimler için karşılıklar hazırlayıp sonuna koyduğu sözlük de onun eğitim hayatımıza yeni bir bilgi sahasını naklederken yabancı dil karşısında Türkçe'den yana bir tavır içinde bulunduğunu bir başka yönden belirtir.

Mekteb-i Tıbbiyye nâzirliği iki yıl üç ay kadar devam eden Hayrullah Efendi belli olmayan bir sebeple 19 Ağustos 1861'de azledildi. Kendisine yeni bir vazife verilmediği için bir müddet açıkta kaldıysa da 16 Şubat 1862'de Altıncı Dâire-i Belediye Meclisi başkanlığına getirildi. Ancak bir yıl müddetle devam ettiği bu vazifeden, Avrupa kaplıcalarında tedavi görmeye ihtiyacı bulunduğuunu ileri sürerek 26 Şâban 1279'da (16 Şubat 1863) ayrıldı (BA, Dahiliye, nr. 34256) ve 1863 Nisanının ortalarına doğru Avrupa'ya hareket etti.

Hayrullah Efendi Köstence üzerinden Tuna yolu ile Viyana'ya, orada kısa bir müddet kaldıktan sonra Almanya ve Belçika'dan geçerek Paris'e vardı. Kendisinden bir yıl önce Paris'e gelen büyük oğlu Abdülhâlik Nasûhî ve orada o tarihten beri bir Fransız mektebinde okumakta olan küçük oğlu Abdülhak Hâmid'i yanına alarak, Paris'in en kibar ve gözde semti sayılan Faubourg Saint-Honoré'de mükellef bir konak tutup büyük bir medeniyet merkezi olması sıfatıyla hayran kaldığı şehrin kendisine sunduğu çeşitli nimetlerini gündüzü ve gecesiyle yaşamaya çalıştı. Çeşitli ilim müesseselerine ve akademilerine ziyaretlerde bulundu. Üç ay aşkın bir süre kaldığı Paris'ten oğlu Abdülhak Hâmid ile dönerken yine kısa bir müddet Viyana'da kaldı. Bir yıl kadar açıkta bekledikten sonra 1864 yılı Temmuzunda Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye'ye ikinci defa üye tayin edildi (*Tasvîr-i Ef-kâr*, sy. 213, 14 Safer 1280).

İstanbul'a döndükten sonra Osmanlı tarihine dair eserinin XV. cildini hazırlamakta iken bir yandan daha önce Viyana'ya yaptığı seyahatlerle bu defaki Fransa seyahatini anlatan *Yolculuk Kitabı* adlı eserini tamamladı. 1864 yılı sonbaharında Cem'iyet-i İlmiyye-i Osmâniyye'nin merkezinde Osmanlı tarihi üzerinde bir dizi konferans vermeye başladı. Cemiyetin başkanı Münif (Paşa) onun bu konuşmalarını, Osmanlı tarihini yeni bir görüşle ele aldığını belirterek övgü ile haber verir ("Târîh-i Devlet-i Osmâniyye

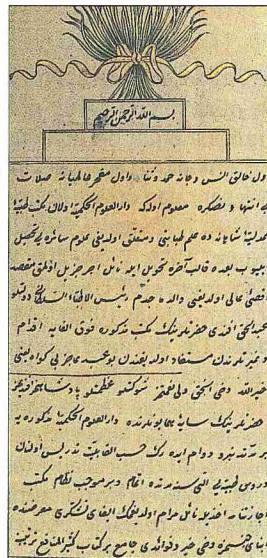
Dersi", *Mecmûa-i Fünûn*, nr. 38, Rebîü-lâhîr 1281, s. 157-158).

Hayrullah Efendi, çok geçmeden diplomatik kariyerde Tahran elçiliği gibi nazik ve önemli sayılan bir mevkiye getirildi. Osmanlı Devleti ile kendi devleti arasındaki diplomatik ilişkilerin gelişmesine özen gösteren İran Şahı Nâsirüddin Şah döneminde bu ülkeye seçkin diplomatların gönderilmesine dikkat eden Bâbî-âli'ce, 23 Şâban 1281'de (21 Ocak 1865) fevkalâde murahhas sıfatıyla Tahran orta elçiliğine tayin edildi (*Journal de Constantinople*, nr. 4582, 21 Janvier 1865). 14 Haziran'da Trabzon üzerinden Tahran'a gitmek için İstanbul'dan hareket eden Hayrullah Efendi'ye İran sınırına girişinden itibaren karşılama merasimleri yapıldı. Tebriz'de, şehrin valisi olan İran veliahdının da katıldığı debdebeli bir törenle karşılanan Hayrullah Efendi, eylül sonuna doğru maiyetindekilerle birlikte Tahran'a vardı. 30 Ekim 1865'te şahın huzuruna kabul edilerek büyük iltifatlar gördü (şahın, onun elçi tayin edilışinden duyduğu memnuniyeti Sultan Abdülaziz'e bildiren Safer 1283 [Temmuz 1866] tarihli mektubu ve tercümesi için bk. BA, Hariciye-İradeler, nr. 12978, 16 Receb 1283 [24 Kasım 1866] tarihli arz tezkiresi ve ona bağlı belge). Hayrullah Efendi bu vazifeyi sürdürürken 17 Şâban 1283'te (25 Aralık 1866) âniden vefat etti. Nâsirüddin Şah'ın iradesiyle kendisine büyük bir cenaze merasimi tertiplendi ve Tahran'a 15 km. mesafede Rey şehrinde Şah Abdülazîm Türbesi yanında toprağa verildi. Kabri daha sonra türbe haline getirildi.

Eserleri. Resmî hizmet ve vazife hayatının değişik ve çok yönlü oluşu gibi Hayrullah Efendi'nin fikir ve yazı faaliyeti de birbirinden farklı sahalarda kendini göstermiştir. Bir medeniyet değişiminin yaşadığı devrin adamı olması sıfatıyla kendini bu çağın fikir ve kültür ihtiyaçlarına cevap vermekle yükümlü sayarak çeşitli alanlarda tercümeden telife, tıptan ziiraat ve fiziğe, bahçecilikten coğrafyaya, oradan tarih ve seyahatnâmeye kadar genişleyen bir daire içinde eserler meydana getirmekle ilim ve fikir tarihinde kendine bir yer açmıştır. Başlangıçta tıp üzerinde yoğunlaşmışken bir müddet sonra başka fennî sahalara yönelmiş, otuz yaşını aştığı yıllarda kendini verdiği tarih çalışması ön plana çıkmış, fikir hayatımıza Batı kültür ve medeniyetinden mesajlar ileten Avrupa seyahatnâmesi de buna ilâve olunmuş, ancak giriştiği o büyük

tarih çalışması erken denecek yaşta ölümü ile yarıda kalmıştır. Şiir ve edebiyat sahasındaki ilk kalem tecrübeleri bir tarafa bırakırsa tıp ve fen dallarındaki eserleri kronolojik olarak şu şekilde sıralanabilir: 1. *Muâlecâta Dair El Mecmûası* (İÜ Ktp., TY, nr. 1427). Üzerine sonradan bu ad ve Hayrullah Efendi'nin el yazısı ile olduğu kaydı konulmuş on sekiz varacağı yazılı bir reçete defteridir. Karşılarında hastalık adları da gösterilmek suretiyle tertip edilen bu reçetelerin bazılarında verildiği hastaların adları ve bulunduğu askerî birlikler kayıtlıdır. Ancak bunlardaki tarihler, kendisinin Mekteb-i Tıbbiyye'ye girmesinden on bir yıl öncesine çıkmaktadır. 2. *Müfredât-ı Tıbbiyye fi beyânî evzânî'l-edviyye* (İÜ Ktp., TY, nr. 1251). Sâhib Molla Kütüphanesi'nden gelme, kapağındaki gurre-i Cemâziyelâhîr 1259 (29 Haziran 1843) tarihinden Hayrullah Efendi'nin Mekteb-i Tıbbiyye'nin son sınıfında iken tertiplediği belli olan reçete defteridir. İlâçların hastalıklara göre tasnif edildiği defterde Latince olarak yazılmış reçeteler de görülmektedir. Hayrullah Efendi, varak 5^b'de Mekteb-i Tıbbiyye'de okuduğu derslerin adlarını ve bunların hocalarını gösteren bir cetvel de vermiştir. 3. *Terbiye ve Tedâvî-i Etfâl* (*Sihhatnûmâ-yı Etfâl*) (Millet Ktp., Ali Emîrî Efendi, Tıp, nr. 148). Hayrullah Efendi'nin üç kademeli doktora hazırlık çalışmalarından olan bu elli yedi varaklık kitap doğumdan başlayarak çocuk hastalıkları, bebeklerin bakımı ve çocuk terbiyesi konusunda, memleketimizde kendisine kadar yazılmış pek az şey bulunan bir sadadaki boşluğa cevap veren eseridir. Ho-

cası Dr. Bernard onun mezun olduğu ders yılına ait raporunda, bebeklerin bakımıyla ilgili temel öğretimin bulunmaması sebebiyle son derece faydalı bir kitap olduğunu belirtir ve eserden takdirle bahseder (*Journal de Constantinople*, nr. 56, 16 Octobre 1843). 4. *Ordu Hıfzıssıhhası*. Osmanlı ordusunun sağlık hizmetleri için bu eseri Fransızca'dan tercüme yolu ile meydana getirmiştir. Hayrullah Efendi'nin, 1856'da Mekâtib-i Umûmiyye nâzırı iken Sultan Abdülmedid'e sunduğu *Hıfz-ı Sıhhat* adlı bir risâlesinin daha olduğu görülmektedir (BA, Dahiliye-İradeler, nr. 22299, 24 Cemâziyelâhîr 1272 [2 Mart 1856] tarihli sadâret arz tezkiresi). 5. *Makâlât-ı Tıbbiyye*. Allah'ın eşref-i mahlûkât olarak yarattığı insana, sağlığını koruması ve hastalıklar karşısında hayatta kalmasına olan hizmeti dolayısıyla tıbbî ilimlerin en üstünü ve faziletlisi sayan Hayrullah Efendi'nin, Mekteb-i Tıbbiyye'den yetişecek olan hekimlere kılavuz olmak üzere yazdığı deontoloji ağırlıklı eseridir. El kitabı mahiyetindeki eser, tıp öğretiminin Fransızca olarak sürdürüldüğü bir zamanda modern tıbbî Türk diliyle ifade yolunda bir adım olması bakımından ayrı bir değer taşımaktadır. Bazısı sadece bir cümleden ibaret, çoğu kısa birer paragraf hacminde, arada bazıları birkaç sayfa uzunluğa çıkabilen ve toplam 400 fıkra ihtiva eden eser, tıba başlayacak olanlara kolaylık sağlamak gayesiyle yazılmış olup tıp ilminin anatomî, fizyoloji, farmakoloji gibi dallarını içine almaksızın doğrudan doğruya hastalıklar bilgisi (pathologie) üzerinde merkezleşmiştir. Kitabında sadece teorik plandaki bilgilerle yetinmeyen Hayrullah Efendi bunlara kendi müşahade ve tecrübelerini de katar. "Emrâz-ı Bilâdî" başlığı altında (makale 71-74, s. 37-38) hastalıkların mahallî şartlarla bağlantılarını gözden geçirmiş, Türkiye ve özellikle İstanbul'un şartları bakımından mukayeseli değerlendirme ve açıklamalar yapmıştır. *Makâlât-ı Tıbbiyye*, bütünüyle ihtisasa hitap eden bir patoloji el kitabı olmaktan çok "ev hekimi, aile doktoru" kategorisindeki eserleri okşar mahiyette bir genel bilgiler kitabıdır. Eserin üzerindeki baskı tarihi evâhîr-i Zilhicce 1259'dur (1844 Ocağı ortaları). İlk olarak hakkında Süheyl Ünver'in tanıtıcı bir yazı yazdığı, daha sonraki bir yazıda da (*Kurun*, İstanbul, 28 Kânunusânî 1935) büyük bir takdirle bahsedilerek üzerine dikkat çekilmek istenen eserdeki deontolojik malzemeden şu çalışmada geniş ölçüde istifade edilmiştir:

Hayrullah
Efendi'nin
*Terbiye
ve Tedavî-i
Etfâl* adlı
eserinin
ilk sayfası
(Millet Ktp.,
Ali Emîrî
Efendi,
Tıp, nr. 148)

Nil Akdeniz [Sarı], *Osmanlılarda Hekim ve Hekimlik Ahlakı*, İstanbul 1977. 6. *Dürûrû'l-muhât*. Müellifin, XIX. asrın ilk yarısında memleketimizde gittikçe öne çıkan zührevî hastalıklar üzerinde kendisinden önce eser veren amcası Behcet Mustafa Efendi'nin yolundan giderek bu sahada özellikle bel soğukluğu hakkında umumi bilgiler vermek gayesiyle teşhis, tedavi ve korunma konusunu sistematik şekilde işlediği risâlesidir. Doktora hazırlık çalışmaları arasında Mekteb-i Tıbbiyye'nin beşinci sınıfında iken kaleme aldığı eser, mezuniyetinden sonra mektebin matbaasında gurre-i Cemâziyelevvel 1260'ta (Nisan 1844) basılmıştır. 7. *Lugat-ı Tıbbiyye*. Modern tıpla temasın gittikçe arttığı, tıp dilinin eskiden devralınmış terim ve sözlerin yanında yeni kavram ve bilgilerle genişlediği ve kendine yeni sözler aradığı bir çağda, Hayrullah Efendi'nin bu sahada büyük bir ihtiyaca cevap vermek üzere hazırladığı bu eser memleketimizde ortaya konulmuş etraflı ilk tıp lügatidir. Başına koyduğu açıklamadan öğrenildiğine göre eseri, 1839 yılının sonlarından itibaren uzun bir çalışma neticesinde 1851 yılı başında tamamlamaya muvaffak olmuştur. 577 sayfa ve 6000'in üstünde madde başından meydana gelen lügatta, hemen hepsi Arapça asıllı

olan terimlerin Türkçe karşılık ve açıklamaları, her birinin sonunda da Fransızca'ları telaffuzlu olarak eski harflerle gösterilmiştir; bazan Latince karşılıkların da verildiği görülmektedir. Lügatın çerçevesini çok geniş tutan Hayrullah Efendi sadece hastalıklar, anatomi, fizyoloji, tedavi, tıbbî araç ve gereçlerle sınırlı kalmayarak kimya, fizik ve ayrıca farmakolojiyle münasebeti bakımından botanikle ilgili terimlere de yer vermiştir. Hayrullah Efendi, Abdülmecid'e sunulduğunu haber verdiği eseri tamamladıktan sonra birçok ilâvede bulunmuştur. Bu eserin takdir görmesi halinde onun ikinci cildi olmak üzere madde başları Fransızca'ya göre tertiplenmiş, karşılıkları Türkçe ve Arapça olarak gösterilecek bir devamını ortaya koyacağını söyleyen Hayrullah Efendi'nin bu niyetini gerçekleştirmediği anlaşılmaktadır. *Lugat-ı Tıbbiyye*, tek yazma nüsha olarak İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Deontoloji ve Tıp Tarihi Anabilim Dalı Kütüphanesi'nde bulunmaktadır (nr. 581). Cildi sanatkârane, mihrâbiyesi tezhipli, ince ve güzel bir ta'lik yazı ile olan bu nüshanın yüksek bir makama sunulmak üzere özel bir itina ile hazırlandığı belli olmaktadır. 8. *Beyt-i Dihkânî* (I-II, İstanbul 1264). Müellifin üç cilt olarak yayımlanacağını haber verdiği bu tercümenin I. cildi 1848 yılı Mart ortalarında, ikincisi aynı yılın mayıs sonlarında çıkmış, III. cildi ise basılmamıştır. Aslı dört cilt olan *Maison rustique* adlı eserin tercümesinde Hayrullah Efendi, kendi ülkesinin ihtiyaçlarını göz önünde tutarak kısmen özetleme yoluna gittiği gibi Türk okuyucusu bakımından açıklanmasına gerek duyulan yerlerde de ilâveler yaptığını bildirmektedir. Meclis-i Ziraat âzâlığının mahsulü olan eserde, kendisinin memleketimiz açısından dikkat çektiği hususlar ve bazı tenkidî görüşler ayrıca üzerinde durulmayı gerektirecek değerdedir. Ziraî konulara ait birçok levha ve resim ihtiva eden, benzeri yalnız o vakte kadar değil daha sonra da uzun zaman ortaya konulamamış olan bu eser çok geniş bir çerçeve içinde, ziraatla ilgili dolayısıyla kimyevî maddeler ve minerallerden başlayarak çeşitli cinsleri ve özellikleriyle toprak, tohum, ekin, bitkiler, meyveler, ağaç çeşitleri, her birinin özellikleri ve bakımı, ziraatı ilgilendiren çeşitli botanik bahisleri, bitki hastalıklarından çiftlik hayvanlarına, bunlardan gıda ürünlerinin elde edilmesine, ziraata zararlı hayvanlar ve böceklerle, çeşitli yönleriyle çiftlik hayatına, bu hayat içinde kendini gösteren hastalıklar ve tıbbî âri-

zalara, ticaret ve deniz ticaretine kadar pek zengin bir konu ve bilgi dağarcığını taşımaktadır. 9. *Bağçe-i İntizâm*. 1848'de yanmadan önce zengin bir botanik bahçesi ve müzesine sahip olan Mekteb-i Tıbbiyye'deki tahsili sırasında iyi bir botanik kültürü alan Hayrullah Efendi'nin bahçe tanzimi ve çiçek yetiştirme konusunda kaleme aldığı bir eserdir. Günümüze kadar adı bile bilinmeyen bu eserin varlığı doğrudan doğruya kendisinden öğrenilmektedir (*Lugat-ı Tıbbiyye*, s. 425). 10. *Mesâil-i Hikmet* (İstanbul 1265). Hayrullah Efendi'nin 1265 Rebîülevvel başlarında (1849 Ocağı sonları) yayın sahasına koyduğu bu küçük eser, rüşdiyelere yeni konulan fizik müfredatını karşılamak için kaleme alınmış bir ders kitabıdır. Orta öğretimde daha sonra yazılacak kitaplara örnek teşkil eden eser, öğrencinin konuları rahatça kavrayabilmesi için soru-cevap tarzında tertiplenmiştir. On iki bölüm ve 220 soru ve cevaptan meydana gelen eserin sonuna, içinde geçen tıp ve fizik terimleriyle Batı dillerinden gelme sözler için konulmuş olan alfabetik sözlük (s. 100-119), devrin terminolojî arayışlarını ve Hayrullah Efendi'nin ilim dilindeki kavramlar hususunda tutumunu göstermesi bakımından değerlendirilmesi gereken bir çalışmadır. 11. *Kıt'a-i Afrika* (İstanbul 1268). Müellifin, coğrafya öğretimine ve memleketteki coğrafya kültürünün gelişmesine yardımcı olmak gayesiyle, XIX. asrın ünlü coğrafya âlimi Konrad Malte-Brun'un *Géographie universelle*'inden kısaltarak yaptığı ve derkenarlarla açıklayıcı ilâveler kattığı bir tercümedir. Eser, Mekteb-i Tıbbiyye'nin matbaasında 1268 Rebîülâhîri (1852 Şubatı) sonunda taş basması olarak basılmıştır. 12. *Hezâr Esrâr* (İstanbul 1279, 1285). Bazı hastalıkların tedavisi ve tıbbî birtakım ârizaların giderilmesinden başlayıp fizik ve kimya oyunları ile ilgili ameliyelere kadar çeşitli meselelerin en keskinmeden çözüm yollarını "sır" diye adlandırıp 1000 madde etrafında toplamak üzere hekimbaşı Behcet Mustafa Efendi tarafından yazımına başlanmış eserdir. Onun ölümüyle (1834) 850. maddede kalan bu derlemeyi tamamlamak için babası Abdülhak Efendi ele almış, ancak o da sonunu getiremediğinden Hayrullah Efendi yaptığı ilâvelerle bahis konusu sırları 1000'e ulaştırarak eseri tamamlamış, 1279'da (1862) başına eseri değerlendirmeye çalışan bir önsöz koyarak yayımlamıştır. Kitabın, Hayrullah Efendi'nin ölümünden sonra 1285'te (1868)

Hayrullah Efendi'nin *Lugat-ı Tıbbiyye* adlı eserinin ilk sayfası (İÜ Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Deontoloji ve Tıp Tarihi Ana Bilim Dalı Ktp., nr. 581)

Muhib gazetesi matbaasında bir baskısı daha yapılmıştır.

Hayrullah Efendi'nin bunların dışında, adı tesbit edilmediği gibi kendisine aidiyetinin ne dereceye kadar gerçek olduğu belli olmayan tıpla ilgili bir eseri haber verilmektedir (Ünver, "Hekimbaşı ve Müverrih Hayrullah Efendi'nin Tıbdan Bir Eseri. Birleşik Amerika'da Philadelphia'da College of Physicians Library'de Bir Tıp Eseri", *Hekim ve İlâç*, III/2, 1963, s. 21-22; *Tıp Tarihimiz Yıllığı*, İstanbul 1966, I, 40-41; a.mlf., *Dirim*, XLVII/9, s. 428). Süheyl Ünver'in eser hakkındaki açıklamaları müphem kaldıktan başka muhafaza edildiği yer olarak gösterilen böyle bir kütüphanenin Philadelphia'da mevcut olmadığı belirtilmektedir (Özaydın, *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları*, nr. 2, s. 130). Kaydedilen konu başlıkları, bunun müstakil bir eser olmaktan çok müellifin çeşitli tıp konularıyla ilgili yazılarından meydana gelmiş bir karma eser olduğu intibahını vermektedir.

Diğer Eserleri. Hayrullah Efendi'nin kalem faaliyeti erken yaşlarda yöneldiği şiirle başlamıştır. Aile çevresinden büyük babası Emin Şükûhî, babası Abdülhak ve amcası Behcet efendilerin yolundan giderek Hayrî mahlası ile çeşitli şiirler yazmıştır. Nazım çalışmalarını ihtiva etmesi muhtemel olan defter, şuraya buraya dağılmış eserlerinin bazılarının âkibetine uğradığından bugün için elde şiirlerinden ancak sınırlı bir kısmı mevcut bulunmaktadır. Bunların çoğu çeşitli eserlerinin içine serpilmiş mısralar, beyitler halindedir. En bol sayıda şiirinin yer aldığı *Nakş-ı Hayâl* adlı hikâyesinden başlayıp son eseri olan tarihine ve *Yolculuk Kitabı*'na kadar eserlerinin çoğunda onun nazım parçalarına sık sık rastlanır. Fatîm Efendi'nin tezkiresine aldığı gazelinin yanı sıra diğer söyleyişlerinde onun divan şiirinin mazmunlarına ustalıkla tasarruf ettiği, bunları kendine has bir şekilde üslûba dökmeye muvaffak olduğu göze çarpmaktadır. Okuyucuya kendini kabul ettiren, hâfızada kolaylıkla kalabilecek seçkin mısra ve beyitleri yanında bazan alelâde ve sırf pratik bir maksatla söylenmiş olanları da vardır. 1. *Nakş-ı Hayâl*. Hayrullah Efendi, bilinebilen bu ilk edebî eserinde kendi başından geçen ve yazıldığı sırada henüz tazeliğini korumakta olan bir gönül macerasını hikâye eder. Tamamıyla eski mesnevî zevk ve estetiğinin hususiyetlerini taşıyan, kendininkiler yanında divan şiirinin seçkin mısra ve beyitleriyle süslediği bu mensur hikâyenin kahrama-

nı divan şiirindeki sevgili tipinin tam bir benzeridir. Başlangıcı Mekteb-i Tibbiye'ye girmeden önceki yıllara çıkan bu macerasını anlattığı eserini birinci sınıftaki ders yılı sonunda kaleme alıp 11 Receb 1255'te (20 Eylül 1839) tamamlamıştır. Konusunun esasını, sıkıntılı bir gecede uyku ile uyanıklık arasında gördüğü bir güzel çehreye gönlünü kaptırması, onun kâh gözüküp kâh kaybolması, bir yandan da yerine getirmediği türlü vadelerle oyalayıp kendisini ıstıraplar içine düşürerek uzaklara gitmesi ve ardından yıllarca çektiği hasret teşkil eder. Fazla bir hareketlilik ve olay akışı göstermeyen macera, eserin devamı boyunca bu duyguların derece derece ulaştığı safhalara uygun, *Hümâyunnâme* gibi eski Şark hikâyelerinden alınma birtakım epizotlarla birlikte yürür. Bunların yanında araya giren "bir şahs-ı beşûş", "pîr-i rûşen-zamîr" ve "derviş" gibi şahıslarla eserin ağırlık kazandığı diyaloglarda aşk denilen hadisenin ne olduğu meselesi bunun üzerinde tahlil ve tartışmalar yürütülmüştür. Bu noktadan sonra eserde doğrudan doğruya açıklanmayan, fakat devrin tarihî kaynakları vasıtasıyla neler oldukları anlaşılabilen bazı aktüel hadiseler kronolojik sıraları içinde kendilerini bir bir göstermeye başlar. Başından beri ıstıraplarının hallinde yardımcı olup kendisine yol göstermeye çalışan ve gittikçe ön plana çıkan "pîr-i rûşen-zamîr", ona zarar ve hüsrandan başka bir şey getirmeyecek sevdasından vazgeçip kurtuluş ve doğru yolu, ailesinin büyüklerinin (yani amcası Behcet Mustafa ve babası Abdülhak Efendi'nin) yolundan giderek sultanın çevresine girmede ve onun hizmetinde bulunmada aramasını öğütler. Buradan itibaren hikâye Hayrullah Efendi'nin otobiyografisinden bir kesit halini alırken ailesi ve özellikle babasıyla ilgili olarak II. Mahmud'un son yılları ile Sultan Abdülmecid'in cülûsunun ilk aylarına rastlayan bazı gelişmeler ve olaylar araya girer. Hikâye kahramanının tıp tahsili için Paris'e gitme arzusu, buna râzı olmayan babasının "pîr-i rûşen-zamîr" aracılığı ile Avrupa'ya gitmenin mahzurlarından bahsedışı, bu tereddütler arasında babasının gözden düşmesi ve daha sonra yine iyi bir mevki elde etmesi anlatılır. Bütün bu olaylar sonunda hikâyenin kahramanı hasretini çektiği sevgilisinin dönüşü müjdesini alır ve kavuşma zamanını bekler. Son cümleler hikâyenin yazılmamış bir devamı olduğunu göstermektedir. Hayrullah Efendi ile ilgili yazı ve çalışmalarda varlığı hiç bahis konusu edilmemiş olan

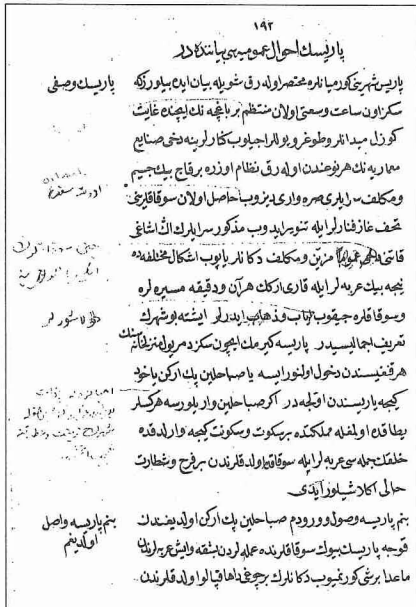
Nakş-ı Hayâl, kendinin el yazısı ile müsvedde olarak akrabası Sâhib Molla'dan gelen kitaplar arasında İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde bulunmaktadır (TY, nr. 1265, vr. 3^b-29^b). Hayrullah Efendi'nin gençlik çağıyla ilgili başka hiçbir kaynakta bulunmayan yeni bilgiler getirmesine mukabil çok çetrefil bir yazı ile yazılmış olduğundan okunması pek güç olan eser metnini görenlerce sökülemediğinden şimdiye kadar el değmemiş halde kalmıştır. Adının bahis konusu edildiği doktora tezinde (bk. bibl.) belirtilen sebep dolayısıyla içine nüfuz edilemediği için esere çok sathî bir şekilde temas edilmiştir. 2. *Rothomago Tercümesi*. D'Ennery Clairville ve Albert Mounier'nin yirmi beş değişik tabloyu içine alan beş perdelik Fransızca oyununun özetlenmiş bir şekilde tercümesidir. 1863 ilkbaharında Paris'e gittiğinde 200. temsilini idrak eden oyunu Châtelet Tiyatrosu'nun zengin dekorları içinde seyredip çok beğendiği ve Osmanlı harem hayatına temas eden tarafları ile de ayrıca ilgi duyduğu için *Yolculuk Kitabı*'nın Fransa seyahatini anlattığı sayfaları arasına katmıştır (s. 304-330). Tercümenin metni *Yolculuk Kitabı*'ndan naklen İsmail Hamî Danişmend tarafından yayımlanmıştır (*Türklük*, nr. 2, 1 Mayıs 1939, s. 109-122). 3. *Hikâye-i İbrâhim Paşa be-İbrâhîm-i Gülşenî*. Hayrullah Efendi'nin edebî zevkinin Batılı tiyatroya iyiden iyiye yönelişini ve bu istikamette kaydettiği gelişimi gösteren bu eseri, Türk sahnesinde yeni yeni uyanmakta olan modern temaşa ihtiyacına cevap vermek yolunda bir adım ve denemidir. 1859 yılında perdeleri açan Saray Tiyatrosu için yazılıp orada temsil edilmiş olma ihtimali bulunan eser, basılmadan aile evrakı arasında uzun müddet kaldıktan sonra 1939 yılında, Türk edebiyatının Batılı tarzda ilk tiyatro oyunu olduğu iddiası ile beraber gün ışığına çıkılardan beri (İ. H. Danişmend, *Türklük*, nr. 8, 1939, s. 92-93) özellikle bu yönü bakımından bir ilgi odağı haline gelmiş, esas olmayan çeşitli yorumlara konu olmuştur. Eserin iddia edildiği gibi Avrupaî Türk tiyatrosunun ilk oyunu değil, fakat konusu Osmanlı tarihinden alınma en eski temsili olduğu rahatça söylenebilir. 4. *Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye Târihi (Hayrullah Efendi Târihi*)*. En fazla emek verdiği, en tanınmış ve en kalıcı eseridir. Osmanlı tarihini yeni bir zihniyetle ele alma ihtiyacını duyarak yazımına Encümen-i Dâniş yıllarında başladığı ve ölümüne kadar sürdürdüğü bu eseri, Osmanlı tarihiyle ilgili araştırmalar-

da yakın zamanlara kadar kendisine sık sık müracaat edilen bir kaynak durumunda olmakla beraber, tarihçiliğimize getirdiği yenilikler ve taşıdığı dikkate değer özellikler bakımından bütünüyle ciddi bir incelemeden mahrum kalmıştır. Eser, Ali Şevki Efendi'nin zeyilleriyle beraber 1853-1875 yılları arasında, toplam 2054 sayfa hacminde on sekiz cüz halinde yayımlanmıştır. 5. *Yolculuk Kitabı*. Hayrullah Efendi'nin en orijinal eseridir. Coğrafi konumu ve nüfusu ile büyük bir ülke olan Türkiye'nin yakın komşusu bulunduğu Batı âlemini tanımamasının büyük bir yarınlığı ve eksiklik olacağını belirterek eserini yazmaktaki gayeyi açıklayan Hayrullah Efendi, gittikçe artan temaslar dolayısıyla Avrupa'yı yakından görmenin bir ihtiyaç, hatta moda haline geleceğini söyleyerek Türkiye'den Avrupa'ya gidecek vatandaşlara yardımcı olmak üzere kitabını kaleme aldığını ifade eder. Eser bu yönüyle, ülkemizde bir Türk müellifi tarafından Avrupa hakkında yazılmış ilk seyahat kılavuzudur. Daha önce bizde bir benzeri ortaya konulmamış olan *Yolculuk Kitabı*, turistik bir kılavuz oluşunun yanı sıra Hayrullah Efendi'nin Avrupa'da yaptığı yolculukları anlatan etraflı bir seyahatnâmedir. Turistik rehber olma karakteri esere zaman zaman hâkim olmakla beraber Viyana ve Paris'in konu edil-

diği kısımlarda seyahatnâme olma vasfı öne geçer. Hayrullah Efendi eserini sadece kendi yaptığı seyahatlerle sınırlandırmayıp okuyucuyu kendisinin görmediği yerler hakkında da bilgilendirmeye, buralara nasıl gidileceği hususunda kılavuzluk yapmaya çalışmıştır. Paris'e gidişi Akdeniz yolu ile olmayan Hayrullah Efendi, Pire-Messina-Napoli ve oradan İtalya'nın batı kıyılarını, arada Roma ve Floransa'ya kadar iki uzantıyı da içine alan güzergâhı, 1862 yılı Eylülünde, küçük kardeşi Abdülhak Hâmid ile birlikte İstanbul'dan hareket eden büyük oğlu Abdülhâlik Nasûhî'nin kendisine yazdığı yol mektuplarının metinlerini aynen koymak suretiyle anlatır; bu güzergâhın İtalya'dan sonra Marsilya'dan Paris'e kadar olan kısmını da seyahat rehberlerinden alınmış bilgilerle tamamlar. Viyana ve Londra'yı sadece birer fasılda ve tek başlık altında bahis konusu etmesine mukabil anlatmaya doymadığı Paris bundan böyle bütün kitabı etrafında toplayan bir mihver olur. Oradakilerle bizdekiler arasında mukayeseler yürütürken gördüğü farkı, "Aralarındaki fark beyne's-semâ ve'l-arz gibidir"; "Tatbiki (mukayesesi) bezazla siyahı tatbik gibi farklıdır" yolunda ifadelerle belirtmekten kendini alamaz. Güzelliğine ve medenî seviyesine hayran olduğu bu şehrin şevkle anlattığı büyük meydanları, geniş bulvarları, muhteşem binaları, iki yakasını birbirine bağlayan çok sayıdaki köprüler kuşağı, kalabalık garları, şehir içi taşıtları, posta-telgraf merkezleri, bulvarlar boyunca sıralanmış tiyatroları, adım başı karşılaşılan "café"-leri, otelleri ve lokantaları ile şehrin havasına kadar rastladığı her şeyi görüp değerlendirmesini bilen bir kültür adamı belediye; müzelerine, geçmişten hatıralar saklayan tarihî köşelerine, yaşamış geçmişine yönelişinde bir tarihçi; birer tabiat müzesi olarak gördüğü botanik ve hayvanat bahçelerini, rasathânesini, Paris'in büyük hastahanelerini, tıp ilminin burada ulaşmış olduğu ileri seviyeyi bahis konusu ettiği sayfalarında bir müsbet ilimler adamı; ilim akademileriyle çeşitli ilim müesseselerine, zengin kütüphanelerine çevrilmiş devamlı ilgisiyle bir maarifçi; Fransa ve Paris'in idarî ve siyasî sistemine dair tesbitlerinde de devlet adamı yönü kendisini daima hissettirir. Bu arada konserleri, tiyatro temsilleri, parlak eğlenceleriyle gece hayatının çeşitli taraflarını da gözden kaçırmaz. Tiyatrolar ve buralarda sergilenen temsiller, Batı'nın medenî hayatından onun

eserinde en fazla akis bulan taraflarındandır. Öte yandan büyük parklarında, ormanlık köşelerinde, mehtaplı göl kenarlarında geçirdiği saatleri kuvvetli bir tabiat duygusu eşliğinde anlatır. Paris'i dolu dolu yaşayarak gördüğü güzelliklerin ve büyük şehrin kendisine sunduğu konforun tadını çıkarmasını bilen bir haz adamı olma tarafı da Avrupa'da birkaç ay boyunca yaşadığı medeniyet rüyası içinde devamlı yerini alır. Hayranlıkları arasından tahlilci bir bakışa da sahip olan Hayrullah Efendi, dağınık müşahadelelerinden başka Fransızlar'ın karakter ve ahlakını toplu bir şekilde gözden geçirdiği "Umûmen Fransızlar'ın Ahvâli" başlıklı fasılda bu tarafını çok daha iyi görülebilir şekilde ortaya koymaktadır. Meydana getirdikleri medeniyet eserlerine hayranlığını gizlememesine karşılık Hayrullah Efendi'nin Fransız halkının karakteri üzerindeki tahlillerinde takdirden ziyade tenkitçi ve olumsuz bir bakış kendini gösterir. Özellikle onların insanî münasebetlerinde ferdî ve maddî menfaati her şeyin üstünde tuttuklarına dair tesbitlerinde bu tenkitçi bakış iyice öne çıkar. Hayrullah Efendi onların dinlerine karşı tutumlarını gevşek bulmaktadır. Kendilerinin kilise dışında hürmet ve riayet göstermediklerini belirttiği din adamlarının da her türlü günahı işlemekten geri durmadıklarını ve davranışlarının riya perdesi altında bulunduğunu önemle vurgular. Sadece gören değil gördükleri üzerinde düşünmesini bilen bir tarafı da olan Hayrullah Efendi, seyahatlerinden Batı âlemine dair edindiği çeşitli müşahade ve intibalarını eserinin sonunda, "Müellif-i Kitâbın Avrupa Memâlikî ile Kendi Belde-sinin Tatbikine Dair Efkârı Beyânındadır" adıyla (s. 386-395) müstakil bir bölüm açarak topluca gözden geçirip neticeye bağlamaya çalışır. Batı ile aramızdaki fark meselesinde iyimser bir felsefe benimseyen ve bunu devrinin insanına aşılıp isteyen Hayrullah Efendi, bugün "menba-ı temeddün ve terbiye" sayılan Avrupa'nın eski çağlarda bir vahşet ve cehalet merkezi denecek kadar geri bir halde bulunduğunu, ancak son iki buçuk asır içinde şimdiki seviyesine ulaşabilmiş olduğunu belirtir Türk okuyucusuna hitaben, "Senin bugün sefalet ve gerilik içinde görüp haline üzüldüğün yerlerin yani Şark dünyasının vaktiyle bayındır, insanların kültür ve medeniyetçe çok ileri olduğunu bilip düşünecek olursan arada sonradan meydana gelmiş olan bu farkın sebeplerini bulabilirsin"; "Senin milletinin olan Türkler ve dindaşın bulunan Araplar, ken-

Hayrullah Efendi'nin *Yolculuk Kitabı* adlı eserinden bir sayfa

di namlarını ibkâ edecek nice nice âsâr-ı nâfiayı muvaffak olmuşlardır, yine olur- lar" der. Sultan I. Abdülhamid çağından başlayıp Vak'a-i Hayriyye'ye ve oradan Tanzimat'a kadar ıslahat ve yenileşme yolunda girilmiş teşebbüsleri hatırlattıktan sonra Tanzimat hareketinin ve bunu takip eden diğer ıslahat teşebbüslerinin müsbet neticelerinin devlet ve millet hayatının her şubesinde meydana çıkmaya başladığını, milletçe ilerlemek için gerekli şartlar hazırlanmış, milletin seçkin tabakasından umuma doğru yayılan düşünceler zihinleri uyandırıp artık birlik ve bayındırlık kapıları açılmış ve "terakkî-i hürriyet ve servet yolları görünmüş olmakla" yeis ve ümitsizliğe düşmek yerine ön- de açılmakta olan çağa bakmak gerektiğini, her birinin cevabı olumlu çıkan birer soru şekline dökmek suretiyle Tanzimat'tan bu yana olan ıslahat ve gelişmelerin muhasebesini yaparak devlet ve milletin geçmişteki şanına kavuşacağı mesut ve müreffeh bir geleceğin bizi beklediği müjdesinin görüldüğünü söyler. Hayrullah Efendi, her yönüne hayranlık duyduğu çeşitli müessese ve nimetlerinin bizde de olması özlemini çektiği Avrupa medeniyeti karşısında bir eziklik duygusuna kendini kaptırmak yerine, her türlü ilerlemeye kabiliyetli olan vatanımızda artık içine girilmiş bulunan uyanış ve yeniden toparlanış yolunda bu ilerlemenin hayırlı netice ve nimetlerine erişilebileceği ümidine samimiyetle bağlanmakta, artık bunun gerçekleşmesini bir zaman meselesi olarak görmektedir. *Yolculuk Kitabı*, edebiyat ve fikir dünyamızda Ahmed Midhat Efendi'nin *Avrupa'da Bir Cevelân*'ından evvel Batı âlemini ve Avrupa'yı en tafsilâtli anlatan eser olmuştur. Hayrullah Efendi'nin, Batı âlemini çeşitli müesseseleri ve çeşitli yönleriyle tanıtmayı işini, kendine gelene kadar sınırlı kaldığı sefâretnâmeler ve resmî görevlilerin raporları çerçevesi dışında çıkaran eseri Batılılaşma tarihimiz yönünden müstesna bir vesika teşkil etmektedir. İçinde, ilk bakışta kendisinin öncüsü ve benzeri sayılabilecek olan Mısırlı Şeyh Rifâa et-Tahtavî'nin *Tahlîsü'l-ibrîz fî telhîsi Paris*'ten (Bulak 1250, T. trc. Besim Bey, Bulak 1255) gelme bazı bilgi ve görüşler yer almakla beraber görüş alanı sadece Fransa ile sınırlı kalan Tahtavî karşısında Viyana ve Londra'yı da yakından tanımış olan Hayrullah Efendi'nin ufku ondan çok geniştir. Tahtavî'nin Mehmed Ali Paşa çağı Mısır'ının bakış açısını temsil eden eseri, Hayrullah Efendi'nin geniş bir bakış zâvi-

yesinden Avrupa'yı tanıtmaya çalışan kitabı karşısında dar ve sığ kalır. Yazılışı üzerinden uzun yıllar geçtikten sonra ortaya çıkışı ile seyahat edebiyatımıza onu zenginleştiren bir halka ilâve eden bu mühim eserin zamanında basılmamış olması devrinin Türk fikir hayatı için bir kayıp olmuştur. 1863 yazı içinde Paris'ten yurda dönen Hayrullah Efendi'nin kitabını fazla gecikmeden tamamlamaya çalıştığı anlaşılmaktadır. Hattatına, gerektiğinde hemen taş baskısı yapılabilecek şekilde iri ve güzel bir nesih yazı ile istinsah ettirdiği nüshasını Fuad Paşa'nın sadrazam bulunduğu sırada sadâret makamına sunarak 6 Cemâziyelevvel 1281'de (7 Ekim 1864) basımına izin veren irade alınır. Varlığı önce "Avrupa Seyahatnâmesi" adıyla Bursalı Mehmed Tâhir (*Osmanlı Müellifleri*, III, 51) ve ondan naklen Bağdatlı İsmâil Paşa (*Hediyetü'l-ârifin*, I, 358) tarafından haber verilmekle beraber uzun yıllar araştırmacıların istifadesine kapalı kalmış olan eserin ilk tanıtımı sathî bir şekilde Süheyl Ünver tarafından yapılmış (*Tabip Hayrullah Efendi*, s. 1-2; a.mlf., *Tıp Tarihimiz Yıllığı*, I, 52-54), daha sonra İsmail Hami Danişmend ve Gündüz Akıncı da onun yetersiz şekilde tanıtımını yaparak bazı parçalarından kısa nakillerde bulunmuşlardır (Danişmend, *Türklük*, nr. 2, 1 Mayıs 1939, s. 92-93, 109-122; nr. 8, İkinciteşrin 1939, s. 74, 102-103; a.mlf., *Cumhuriyet*, 1 Temmuz 1941; 18 Temmuz 1941; Akıncı, s. 6, 51). Mevcutlar içinde eserin en iyi değerlendirilmesi Ercümen Kuran'ın kaleminden çıkmıştır (*Prilozi*, XXX, 1980, s. 299-305). Aynı müellif başka bir yazısında da eserden bazı parçalar verir (*Çağını Yakalayan Osmanlı*, s. 159-163). Abdülhak Hâmid'in ölümünden sonra ona ait bazı evrak ve müsveddelerle birlikte Ankara Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'ne intikal eden ve hususi bir köşede o evrakla birlikte muhafaza olunan, başından ilk üç sayfası eksik olarak ciltlenmiş, müsveddesi ise elde bulunmayan bu biricik yazma bugün kayıp gösterildiği gibi Millî Kütüphane'deki mikrofilminin de kaybolduğu bildirilmektedir.

Faaliyet ve eserlerine bu toplu bakıştan sonra bir değerlendirmeye gidilirse, hakkındaki kanaatler sathî ve yetersiz bilgiler seviyesinde kaldığından, Türkiye'nin yenileşme tarihindeki yeri gereğince görülememiş olan Hayrullah Efendi'nin bu tarafı bütünü göstermekten uzak, ufak tefek, kısmî bazı temaslar çerçevesi içinde kalmıştır (meselâ Akıncı, s. 553-

554; Yinanç, a.e., s. 576-577, 586; Berkes, s. 206, 507). Tek başına büyük eseri olan tarihiyle alınsa dahi hep bir müracaat kitabı gibi bakılabilmekle, içindeki farkına varılmamış orijinal görüşleri ve burada kendisine Nâmık Kemal'den önce vatan, millet, millî duygu ve haysiyet kavramlarını yerleştirmeye çalışan bir düşünce adamı hüviyetini veren yönü, bir de ulaşılamamış son eseri *Yolculuk Kitabı*'ndaki derin dikkatleri ve Batı medeniyeti karşısında Türklük adına özlemleriyle Hayrullah Efendi üzerinde bugün için en iyi tanımlama, bir önceki cümlesinde kendisine devrinin hakikaten uyanmış insanlarından biri olarak bakmamız uyarısını da beraberinde getiren şu yargıda ifadesini bulmaktadır: "Tarihiende ciltten cilde değişen ve inkişaf eden görüşlerden sarfınazar seyahatnâmesinde yeni bir neslin adamı olduğunu gösterir. Bu, hekimliği sevmeyen tıbbiye mezununun devrinin ne kadar ilerisinde olduğunu anlamak için seyahatnâmesinde öğretim ve sistemleri, mektep kitapları üzerinde yazdıklarını okumak kâfidir" (Tanpınar, s. 508).

BİBLİYOGRAFYA :

(Hakkında ciddi tetkikler yok denecek kadar az olan Hayrullah Efendi'ye dair ilk defa burada yer alan bilgiler, doğrudan doğruya devrin basını ile kendi eserlerinden elde edilmiştir.) Mustafa Behcet - Abdülhak Efendi, *Mecmua* (Ömer Faruk Akün özel kütüphanesi, vr. 235'deki aile seçeresi); Hayrullah Efendi, *Makâlât-ı Tıbbiyye*, İstanbul 1259, s. 1, 147; a.mlf., *Lugat-ı Tıbbiyye*, İÜ Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Deontoloji ve Tıp Tarihi Anabilim Dalı Ktp., nr. 581, s. 425; Fatîm, *Tezkire* (1271), s. 88-89; Ahmed Rifat, *Ravzatü'l-azîziyye*, İstanbul [1282], s. 164, 181, 205; Mehmed Süreyyâ, *Nuhbetü'l-vekâyi*, İstanbul 1290, s. 191, 210, 226; *Sicill-i Osmânî* (1311), II, 319; *Kâmûsü'l-â'lâm* (1308), III, 2074; *Osmanlı Tarih ve Müverrihleri: Âyine-i Zurefâ Zeyli* (nşr. Ahmed Cevdet), İstanbul 1314, s. 125-126; Cevdet Paşa, *Tezâkir*, IV, 57, 67, 71; Besim Ömer [Akalin], "Mekteb-i Tıbbiyye-i Şâhâne", *Nevsâl-i Âfiyet*, İstanbul 1316, s. 117-118; Rızâ Tahsin [Gencer], *Mir'ât-ı Mekteb-i Tıbbiyye-i Şâhâne*, Dimaşk 1323, s. 23, 80, 93; a.mlf., *Mir'ât-ı Mekteb-i Tıbbiyye*, İstanbul 1328, I, 50-54; Mahmud Cevad, *Maârif-i Umûmiyye Nezâreti Tarihçe-i Teşkilât ve İcrâatı*, İstanbul 1338, s. 60, 64, 65, 66-67; *Osmanlı Müellifleri* (1342), III, 50-53; *Hediyetü'l-ârifin*, I, 358; Babinger, GOW (1927), s. 360; Th. Menzel, "Kharullah Efendi", *El* (1927), IV, 874-875; a.mlf., "Hayrullah Efendi", *İA* (1949), V, 393-394; A. Süheyl [Ünver], *Tabip Hayrullah Efendi ve Mekalâtı Tıbbiye 1820-1869*, İstanbul 1931; a.mlf., "Hekimbaşı Hayrullah Efendinin Hattatı", *Türk Tıp Tarihi Arkiivi*, nr. 14, İstanbul 1939, s. 75; a.mlf., "Osmanlı Tebabeti ve Tanzimat Hakkında Yeni Notlar", *Tanzimat*, İstanbul 1940, s. 937, 942-943; a.mlf., "Hekimbaşı ve Müverrih Dr. Hayrullah Efendinin Avrupa'ya Seyahatinden

Notlar", *Tıp Tarihimiz Yıllığı*, I, İstanbul 1969, s. 52-54; a.m.f., "Hekimbaşı Hayrullah Efendi (1820-1866)", *Dirim*, XLVII/9, İstanbul 1972, s. 426-428; a.m.f., "Hayrullah Efendi", *TA* (1970), XIX, 128; İbrahim Hakkı Akyol, "Tanzimat Devrinde Bizde Coğrafya ve Jeoloji", *Tanzimat*, İstanbul 1940, s. 553-554; Mükrimin Halil Yinanç, "Tanzimattan Meşrutiyete Kadar Bizde Tarihçilik", a.e., s. 576-577, 586; Osman Şevki Ulu-dağ, "Tanzimat ve Hekimlik", a.e., s. 971; a.m.f., "Tıbbiyede Dersler Nasıl Türkçeleştirildi", *Dirim*, X/1-2, İstanbul 1935, s. 72-74; İsmail Hami Danişmend, "Türk Tiyatro Tarihine Ait Çok Mühim Bir Vesika: Hâmid'in Babası Hayrullah Efendinin Piyesi", *Türklük*, nr. 2, İstanbul 1 Mayıs 1939, s. 92-93, 109-122; a.m.f., "Türk Tiyatrosunun İlk Piyesi", a.e., nr. 8, İkinci cümlenin 1939, s. 73-91; a.m.f., "Encümen-i Dâniş Reisinin Maarif Islâhına Ait Lâyihası", a.e., s. 102-104; a.m.f., "Hayrullah Efendi'nin Bursa Seyahatnamesi", *Cumhuriyet*, İstanbul 1 Temmuz 1941; 18 Temmuz 1941; Gövsâ, *Türk Meşhurları* [1947], s. 174; Fethi İsfendiyoğlu, *Galatasaray Tarihi*, İstanbul 1952, s. 367-370; G. Akinci, *Abdülhak Hamit Tarhan, Hayatı, Eserleri ve Sanatı*, Ankara 1954, s. 6, 51; Ahmet Hamdi Tanpınar, *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 1956, s. 508; Behcet Veli Kurdoğlu, *Şair Tabibler*, İstanbul 1967, s. 260-262 (içindeki bilgilerin tamamına yakın kısmı yanlış); Niyazi Berkes, *Türkiyede Çağdaşlaşma*, Ankara 1973, s. 206, 507; Zuhâl Özyayın, *Tanzimat Devri Hekimi Hayrullah Efendi, Hayatı ve Eserleri* (doktora tezi, 1990, İÜ Sağlık Bilimleri Enstitüsü); a.m.f., "Tanzimat Devri Hekimi Hayrullah Efendi, Hayatı ve Eserleri", *Tıp Tarihi Araştırmaları*, nr. 5, İstanbul 1993, s. 59-95; aynı çalışmanın devamı: *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları*, nr. 1, İstanbul 1995, s. 98-132; nr. 2 (1997) (adı geçen doktora tezinin üç kısım halinde basılmış şeklidir); a.m.f., "Hayrullah Efendi, Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'de Türkçe Eğitime Karşı mı idi", *TT*, nr. 120 (1993), s. 17-22; Ercümen Kuran, "Kıyâyet Allâh Efendi", *Eİ* (İng.), 1978, IV, 1153; a.m.f., "Tanzimat Devri Osmanlı Aydını Hayrullah Efendi [1820-1866]nin Yolculuk Kitabı Adlı Eseri", *Priloz*, XXX, 1980, s. 299-305; a.m.f., "XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Deniz Ulaşımı", *Çağın Yakalayan Osmanlı: Osmanlı Devletinde Modern Haberleşme ve Ulaşım Teknikleri*, İstanbul 1995, s. 159-163; Nuran Yıldırım, "Türkçe Basılı İlk Tıp Kitapları Hakkında", *JTS*, III (1979), s. 447-448; a.m.f., "Hayrullah Efendi", *DBİst.A*, IV, 33-34; Arslan Terzioğlu, "II. Mahmud'un Son Hastalığı İle İlgili Raporlar ve Galatasaray Tıbbiyesi'nin 17 Şubat 1839'da Açılışı", *TT*, nr. 83 (1990), s. 298-299; a.m.f., "Yeni Bulunan Kaynaklar Işığında Dr. K. A. Bernard ve Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne", *Türk Tıp Tarihi Yıllığı*, II, İstanbul 1995, s. 79; Semavi Eyice, "Dr. Karl Ambrose Bernard (Charles Ambrose Bernard) ve Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şâhâne'ye Dair Birkaç Not", *Türk Tıbbi-nün Batılılaşması* (haz. Arslan Terzioğlu – Erwin Lucius), İstanbul 1993, s. 102, 113-118; Nil Sarı, "1841-1842 Öğretim Yılına Ait Galata Sarayı Mekteb-i Tıbbiyesi Faaliyet Raporunun Düşündürdükleri", *IV. Tıp Tarihi Kongresi*, İstanbul 19-21 Eylül 1996.

ÖMER FARUK AKÜN

HAYRULLAH EFENDİ, İmâm-ı Sultânî

(ö. 1898)

Osmanlı şeyhülislâmı.

Muhtemelen 1834 yılında İstanbul'da doğdu. Asıl adı Hasan Hayrullah olup Kasımpaşı Osman Efendi'nin torunu ve Tersane yoklamacılarından Hamdullah Efendi'nin oğludur. Hacı Hâfız Ahmed ve Eğinli Mehmed Kasım efendilerden ders aldı. Sesinin güzelliği yanında tecvid ve kıraat ilmindeki kudretinden dolayı dikkat çekerek saraya intisap etti. Sultan Abdülmecid devrinde dokuz yıl kadar ikinci imam olarak sarayda görev yaptı. 1861'de Abdülaziz'in cülûsundan sonra Hacı Mehmed Şükrü Efendi'nin azledilmesi üzerine birinci imâm-ı sultânî oldu. Abdülaziz'in Bursa seyahatinde yanında bulundu, Gemlik ve Molava kazaları arpalık olarak kendisine verildi. Bir müddet sonra İstanbul pâyesini, 6 Ekim 1861'de Anadolu kazaskerliği pâyesiyle Bayramî kazası bedelini, 27 Mayıs 1865'te Şarköy kazasını ve Şubat 1866'da Mihaliç kazasını arpalık olarak aldı.

Sultan Abdülaziz'in Avrupa seyahatine imâm-ı evvel-i şehriyârî sıfatıyla katılan, III. Napolyon'un kendisine süslü bir enfiye kutusu hediye ettiği (Aksüt, s. 234) Hayrullah Efendi daha sonra Anadolu kazaskeri oldu. Üsküdar kazası arpalık olarak kendisine verildi ve imâm-ı sultânîlikten ayrıldı. Anadolu kazaskerliğinde iki yıl kaldıktan sonra 22 Mart 1869'da Rumeli kazaskerliği pâyesini elde etti. Haziran 1871'de Tersane müftülüğüne, Kasım 1872'de yeniden imâm-ı şehriyârîliğe getirildi.

Hayrullah Efendi, 11 Haziran 1874'te Turşucuzâde Ahmed Muhtar Efendi'den boşalan meşihat makamına tayin edildi. Ancak ilk meşihatı sadece bir ay sekiz gün sürdü ve 19 Temmuz 1874'te azledilerek kendisine 2500 lira ihsan verildi. Azline, o sırada sadrazam ve serasker olan Hüseyin Avni Paşa ile aralarındaki anlaşmazlık sebep olmuştur. Meclis-i Vükelâ'da banka imtiyazlarının uzatılması görüşülürken bunun aleyhinde bulunması sadrazamla arasının açılmasına yol açmıştı. Hüseyin Avni Paşa, *Basîret* gazetesinde çıkan padişahla ilgili bir yazıyı şeyhülislâmın aleyhine kullanarak onun azli-ni sağlamıştı.

İkinci şeyhülislâmlığı, Akşehirli Hasan Fehmi Efendi'nin azli sonucu 12 Mayıs 1876'da gerçekleşti. Bu tayinde, onun

sebeptsiz yere azledilmesine üzülen Sultan Abdülaziz'in yeniden meşihate getirilerek gönlünü almak istemesinin rolü olduğu belirtilir. 7 Haziran 1876'da Murassa' Osmânî ve Mecidî nişanlarıyla taltif edilen Hayrullah Efendi'nin bir yıl iki aydan biraz fazla süren ikinci meşihati siyasi faaliyetler, gizli toplantılar ve polemikler içerisinde geçti. Kendisini tutmayan Hüseyin Avni Paşa'nın muhalefetine rağmen Rüşdü Paşa'nın ısrarıyla Abdülaziz'i hal' için uğraşan komiteye dahil edildi. Hüseyin Avni, Midhat, Rüşdü paşalar ve Hayrullah Efendi'den oluşan bu komite zaman zaman onun Kuruçeşme'deki yalısında toplanarak gizli kararlar alıyordu. Hayrullah Efendi öte yandan padişah, ulemâ ve ricâlin saltanat makamının icraatından memnun olduğunu söyleyerek onu oyalyordu. Bu arada padişahın tahttan indirilmesi için fetva hazırlığına girildi. Hayrullah Efendi adına Fetva Emni Kara Halil Efendi tarafından kaleme alındığı belirtilen bu fetvada, "padişahın zihnen mâlûl olup devlet idaresinden habersiz olduğu, hazinayı devlet ve milletin altından kalkamayacağı ağır masrafa soktuğu, din ve dünya ahvalını birbirine karıştırdığı, devlet ve milletin bekasını tehlikeye soktuğu" gibi oldukça ağır ve muğlak gerekçelere yer verilmişti. Nitekim tahttan indirilip Topkapı Sarayı'nda ikamete mecbur edilen Abdülaziz'in buradan Fer'iye Sarayı'na nakli hususunda bizzat kaleme aldığı ve gazetelerde yayımlanan yazısındaki düzgünlük ve mantıklılık hal' gerekçelerini mesnetsiz bırakmış ve herkes şeyhülislâmı fetvası dolayısıyla suçlamıştı. Yeni padişaha biat için Şerif Abdülmuttalib Efendi davet edildiğinde şeyhülislâma, "Bir padişah tanassur etmedikçe hal' câiz olur

İmâm-ı Sultânî Hayrullah Efendi'nin arazi statüsüyle ilgili bir fetvası (*İlmiyye Salnâmesi*, s. 607)

